

دانشگاه قم
دانشکده الهیات و معارف اسلامی
پایان نامه کارشناسی ارشد رشته علوم قرآن و حدیث

عنوان:

ترجمه، نقد و بررسی مدخل پلورالیزم دینی و قرآن
از دایره المعارف قرآن لیدن

استاد راهنما:
دکتر محمد جواد نجفی

استاد مشاور:
حجه الاسلام دکتر سیدرضا مودب

نگارنده:
جواد محمدی

زمستان / ۱۳۸۹

تقدیم به :

پیشگاه پیامبر عظیم الشان اسلام و خاندان مطهرش
صلوات الله علیهم اجمعین

و

پدر و مادر فدا کار و همسر ایثارگرم ؛ کسی که با صبر و
گذشت خود نهال موفقیت مرا بارور و شکوفا نمود.

تشکر و قدر دانی

حمد و سپاس خدای را که توفیق کسب دانش و معرفت را به ما عطا فرمود. در اینجا بر خود لازم می دانم از تمامی اساتید بزرگوار، به ویژه اساتید دوره کارشناسی ارشد که در طول سالیان گذشته مرا در تحصیل علم و معرفت و فضایل اخلاقی یاری نموده اند تقدیر و تشکر نمایم.

از استاد گرامی و بزرگوار **جناب آقای دکتر محمد جواد نجفی** که راهنمایی اینجانب را در انجام تحقیق، پژوهش و نگارش این پایان نامه تقبل نموده اند نهایت تشکر و سپاسگزاری را دارم.

از **جناب آقای دکتر سید رضا مودب** به عنوان مشاور که با راهنمایی خود مرا مورد لطف قرار داده اند کمال تشکر را دارم.

فهرست مطالب

عنوان

صفحه

چکیده:	۵
مقدمه:	۱
فصل اول : کلیات	۳
طرح مساله	۳
پیشینه بحث:	۵
اهمیت و ضرورت بحث	۸
فایده بحث:	۹
اهداف:	۹
روش کار و تحقیق:	۱۱
تعاریف	۱۰
تکثرگرایی از دیدگاه نویسندگان مدخل « تکثرگرایی دینی و قرآن »:	۱۵
معرفی دایره المعارف قرآن لیدن	۱۵
معرفی اجمالی نویسندگان مدخل:	۱۸
چین دمن مک اولیف(سر ویراستار دایره المعارف):	۱۸
کلیر وایلد:	۱۹
فصل دوم : ترجمه	۲۳
پلورالیزم دینی و قرآن	۲۱
مفردات قرآنی	۲۲
اصطلاحات عمومی: دین، ملة، عبادة	۲۳
واژه هایی که بر تصدیق قرآنی دلالت دارند: اسلام، حنیف، شریعت	۲۴
اصطلاحات نشان گر تساهل قرآنی یا دوسو گرایی	۲۶
اهل الکتاب، ذمه	۲۶

۲۷	گروه ها/ فرقه ها.....
۲۸	جوامع دینی .....
۲۹	یهودیان و مسیحیان.....
۳۳	مجوسیان، صابئیان و حنفاء.....
۳۴	مشرکان و بت پرستان .....
۳۶	اشارات قرآن به رفتار های متقابل بین دینی.....
۳۶	وقایع .....
۳۷	حبشه.....
۳۸	نجران .....
۳۹	شیوه بیان: جدلی و دفاعی .....
۳۹	جدلی .....
۴۰	دفاعی.....
۴۱	پاسخ ها.....
۴۲	استنتاج یک رفتار قرآن درباره پلورالیزم دینی؟.....
۴۲	توافق و انتقاد .....
۴۳	راهنمای بی برای رفتار مسلمانان .....
۴۴	نتیجه .....

فصل سوم: نقد و بررسی..... ۵۴

۴۷	۱. مفردات قرآنی.....
۴۷	۱-۱. معنانشناسی واژه دین .....
	۱-۱-۱. معنانشناسی لغوی..... ۵۴
	۱-۱-۱. معنای واژه «دین»..... ۵۴
	۱-۱-۲. آیا واژه «دین» دخیل است؟..... ۵۵
	۱-۲-۱. معنا شناسی قرآنی..... ۵۸
۵۲	۲-۱. معنانشناسی واژه «مله»:.....
	۱-۲-۱. معنانشناسی لغوی .....
	۱-۲-۱. معنای واژه «مله» .....
	۱-۲-۲. آیا «مله» واژه ای دخیل است؟..... ۶۰
	۲-۲-۱. معنانشناسی قرآنی .....
۵۴	۳-۱. معنانشناسی واژه «عباده».....
	۱-۳-۱. معنانشناسی لغوی..... ۶۱
	۱-۳-۱. معنای واژه «عباده» .....
	۱-۳-۲. آیا «عباده» واژه ای دخیل است؟..... ۶۲

- ۱-۳-۲. معنا شناسی قرآنی ۶۲
- ۱-۴-۴. معناشناسی واژه «اسلام» ۵۷
- ۱-۴-۱. معناشناسی لغوی ۶۴
- ۱-۴-۲. معناشناسی قرآنی ۶۵
- ۱-۴-۲-۱. منظور قرآن از اسلام چیست؟ ۶۶
- ۱-۴-۲-۲. آیا اسلام به معنا مصطلح آن در زمانهای بعدی ظهور کرده است؟ ۷۰
- ۱-۴-۲-۳. تفاوت اسلام و ایمان ۷۱
- ۱-۴-۲-۴. آیا اهل کتاب نیز جزء مومنان محسوب می شوند؟ ۷۴
- توضیحی در مورد آیه ۶۲ سوره بقره ۷۴
- ۱-۵. معنا شناسی واژه حنیف ۷۶
- ۱-۵-۳. معنا شناسی لغوی ۷۶
- ۱-۵-۳-۱. معنای حنیف ۷۶
- ۱-۵-۳-۲. آیا واژه حنیف دخیل است ۷۷
- ۲-۵-۳. معناشناسی قرآنی ۷۷
- آیا واژه حنیف اشاره به گروه دینی خاصی دارد؟ ۷۹
۲. جوامع دینی: ۷۹
- ۱-۲. نحوه بیان قرآن در مورد جوامع دینی (خصوصیات فیزیکی یا نظریات ادراکی) ۷۹
- ۲-۲. یهودیان و مسیحیان ۸۳
- ۱-۲-۲. اجمالی از تاریخ حضور یهود و مسیح در عربستان ۸۳
- ۱-۲-۲-۱. یهودیان ۸۳
- ۱-۲-۲-۲. مسیحیان ۸۵
- ۲-۲-۲. جانبداری از یهود و مسیح ۸۶
- ۲-۲-۳. آیا قرآن برای اقناع مخاطبان خود دست به تحریف، مبالغه و توهین زده است؟ ۹۱
- ۲-۳. مجوس ۸۵
- ۲-۴. صابئیان: ۸۸
- ۱-۴-۲. معناشناسی لغوی ۹۹
- ۲-۴-۲. معناشناسی اصطلاحی و قرآنی ۱۰۰
- ۲-۵. مشرکان و بت پرستان: ۹۶
- ۲-۵-۱. تعریف شرک و کفر ۱۰۸
- ۲-۵-۱-۱. کفر ۱۰۸
- ۲-۵-۱-۲. شرک ۱۱۲
- ۲-۵-۲. آیا اهل کتاب در زمره مشرکان یا کافران قرار دارند؟ ۱۱۴
- ۲-۵-۳. توضیحی در مورد آیه سی و یکم سوره توبه ۱۱۶
- ۲-۵-۴. آیا قرآن مسلمانان را از دوستی با اهل کتاب نهی کرده است ۱۱۷
۳. اشارات قرآن به رفتارهای متقابل بین دینی ۱۱۸
۴. بحث و نقد کلی در مورد دیدگاه قرآن نسبت به پیروان سایر ادیان ۱۰۸

- ۴-۱. اشکال روشی به بررسی موضوع ۱۲۰
- ۴-۲. آیا قرآن کریم در بحث تکثرگرایی ابهام و تناقض دارد؟ ۱۲۱
۵. راهنما یا آموزه ای برای مسلمانان (بررسی آموزه قرآن در مورد تکثرگرایی) ۱۱۲
- ۵-۱. تکثرایی در بعد معرفت شناسی ۱۲۶
- ۵-۱-۱. بررسی تکثرگرایی دینی و قرآن از منظر برون دینی ۱۲۶
- ۵-۱-۲. بررسی تکثرگرایی دینی و قرآن از منظر درون دینی ۱۲۸
- ۵-۱-۳. آیا سوره کافرون موید تکثرگرایی است؟ ۱۳۴
- ۵-۲. تکثرگرایی در بعد عملی و رفتاری ۱۳۶
- ۵-۲-۱. آزادی فکر و عقیده ۱۳۶
- ۵-۲-۲. صلح طلبی ۱۳۷
- ۵-۲-۳. دعوت به اصول مشترک و همزیستی مسالمت آمیز ۱۳۹
- ۵-۲-۴. احترام به انبیاء گذشته و کتب آسمانی ۱۴۰
- ۵-۲-۵. نفی نژاد پرستی ۱۴۱
- ۵-۲-۶. پذیرش حقوق اقلیت ها ۱۴۱
- ۵-۲-۷. سفارش به جدال احسن ۱۴۴
- ۵-۳. تکثرگرایی در باب نجات و رستگاری: ۱۳۱
- نتایج: ۱۵۲
- منابع و مأخذ: ۱۵۴
- الف- کتاب های فارسی و عربی: ۱۵۴
- ب- کتابهای انگلیسی: ۱۵۹
- ج- مقالات: ۱۴۵
- د- سایت ها: ۱۶۱
- چکیده انگلیسی ..... 162 متن
- انگلیسی مدخل

چکیده:

ترجمه و نقد و بررسی مدخل «پلورالیزم دینی و قرآن»، از مداخل دایره المعارف قرآن لیدن، موضوع این پژوهش می باشد. نویسندگان مدخل مذکور، به بررسی دیدگاه قرآن در ارتباط با تکثرگرایی دینی پرداخته اند. هدف از اجرای این پایان نامه بررسی صحت و سقم مطالب مدخل و پاسخگویی به شبهات مطرح شده با رعایت اصول علمی و انصاف است. کوشش شده است ضمن ارائه ترجمه ای سلیس و روان، مطالب مدخل بر اساس ترتیب ارائه شده از سوی نویسندگان، نقد و بررسی شود. مولفان، در ابتدای کار به معناشناسی واژگان استعمال شده توسط قرآن کریم در حوزه دین پرداخته اند، اما در بررسی مفردات قرآنی، آنچنان که باید عالمانه عامل نکرده اند. آنان در مرحله بعدی به بررسی گروههای دینی موجود در محیط زندگی پیامبر همت گماشته اند، در این قسمت نیز رعایت بی طرفی نشده و جانبداری آنان از مسیحیان و یهودیان کاملاً آشکار است. در مهمترین بخش این مدخل تکثرگرایی دینی از دیدگاه قرآن مورد بحث قرار گرفته است، در موضوع یاد شده گرچه نویسندگان تا حدودی توانسته اند دیدگاه قرآن را در یابند اما در اینجا نیز بحث مطرح شده دارای اشکالاتی است. مهم ترین اشکال، فقدان

یک بحث منسجم نظری در مورد دیدگاه قرآن است، مولفان مدخل بیش از آنکه در صدد بیان دیدگاه قرآن در مورد موضوع مورد بحث باشند، بیشتر به حوزه رفتار مسلمین پرداخته اند. علاوه بر این، پلورالیزم دینی مبتنی بر نسبیت اندیشی معیار و اصل مسلم قرار گرفته و تعالیم قرآن با آن مقایسه شده و از این منظر اشکالاتی چند - که به پاسخ آنها پرداخته ایم - متوجه قرآن شده است.

واژگان کلیدی: پلورالیزم دینی، قرآن، دایره المعارف قرآن لیدن، کلیر وایلد، جین دمن مک اولیف.

مقدمه:

بحث «تکثر گرایی دینی» یکی از مهمترین مباحث دینی- معرفتی در دوران حاضر می باشد، موضوعی که در بسیاری از مراکز و محافل علمی مطرح شده و در باره آن کتب و مقالات متعددی نوشته شده است. گرچه این بحث در فضای الهیات مسیحی بوده ولی دامنه های این بحث به درون مرزهای فکری کشورهای اسلامی نیز کشیده شده، خصوصاً آن که مباحث زیادی در مورد بررسی دیدگاه اسلام و قرآن نسبت به «تکثر گرایی» دینی مطرح شده است. پرداختن به این موضوع از آن روی بسیار مهم می نماید که پذیرش یا عدم پذیرش این نظریه محدود به مباحث علمی و صرفاً نظری نیست بلکه تاثیرات بسیار گسترده ای نیز در حوزه رفتاری مسلمانان به جای خواهد گذاشت. در حقیقت، تکوین نظریه پلورالیزم دینی مبتنی بر نسبیت اندیشی، مولود مشکلات جهان غرب و مسیحیت است، اما از آنجا که مباحث فکری و معرفتی، امروزه محدود و محصور به مرزهای خاصی نمی شود، این موضوع در کشور های اسلامی نیز مورد بررسی و کنکاش قرار گرفته است. اندیشمندان و متفکران مغرب زمین بی میل نبوده اند که نظر اسلام به ویژه قرآن را در این مقوله بدانند، از این رو به مقایسه قرآن با نظریه «تکثر گرایی دینی» پرداخته و حاصل آن کارهایی چون همین مدخل «تکثر گرایی دینی و قرآن» شده است، و همانگونه که از عنوان بحث بر می آید، «تکثر گرایی دینی» اصل قرار گرفته و قرآن با آن سنجیده شده است. به هر روی «تکثر گرایی دینی» یکی از مباحث مطرح و زنده دنیا بوده و محل چالش های فراوانی در داخل و خارج ایران می باشد. بدیهی است در مواجهه با این موضوع و بررسی آن از دیدگاه اسلام، اولین منبعی که مورد مراجعه قرار می گیرد قرآن کریم است. از آنجا که مهمترین منبع اسلام قرآن است و تفاسیر و برداشت های گوناگون از آن می تواند تاثیر بسزایی در فهم اسلام و همچنین رفتار عملی مسلمانان در حوزه های مختلف اعم از فردی، اجتماعی، سیاسی و ... داشته باشد، پرداختن به این بحث از دو جهت بسیار حائز اهمیت است:

الف- در مدخل «تکثر گرایی دینی و قرآن» چگونه این موضوع از دیدگاه قرآن بررسی

شده و نویسندگان مدخل مذکور چه نتایجی به دست آورده اند.

ب- لزوم بررسی و نقد دیدگاه های مستشرقان و پاسخگویی به شبهاتی که مطرح کرده

اند.

نقد و بررسی آراء و اندیشه های مستشرقین در مورد اسلام و به ویژه قرآن کریم هم از جهت آشنایی با دیدگاه های آنان و هم پاسخگویی به شبهاتی که مطرح می نمایند بسیار ضروری می نماید. در این پژوهش، کوشیده ایم ضمن بررسی دیدگاه نویسندگان در مورد پلورالیزم دینی از منظر قرآن، ایرادات و اشکالات مطرح شده در مورد موضوع مربوطه را تجزیه و تحلیل نمائیم.

بررسی و نقد این مدخل پیش از این صورت نگرفته و برای اولین بار است که ترجمه و نقد و بررسی مدخل «پلورالیزم دینی و قرآن» انجام می شود.

نگارندگان این مدخل همانگونه که گفته شد «تکثرگرایی» دینی را بدون توجه به مباحث و پیامد های معرفت شناختی و فردی و اجتماعی آن به عنوان اصلی مسلم پذیرفته و در واقع به نقد قرآن پرداخته اند! آنها ابتدا به بررسی مفردات قرآنی در حوزه دین پرداخته و سعی داشته اند با ارائه معانی روشنی از آنها زمینه را برای درک بهتر اصل موضوع فراهم نمایند. از نکات قابل توجه در بررسی مفردات، این است که دخیل یا اصیل بودن کلمات قرآن برای نویسندگان بسیار مهم جلوه کرده و آنها بی میل نبوده اند که اکثر کلمات استعمال شده در این حوزه را - و لو با دلایل نه چندان محکم - دخیل قلمداد کنند و از این رهگذر اذهان خوانندگان را به سمت شبهه ای قدیمی جهت دهند، همان شبهه ای که ریشه اسلام را تعالیم مسیحی - یهودی می داند و درصدد بیان این مطلب است که آنچه پیامبر در قالب قرآن عرضه کرده، وحی الهی نیست، بلکه تعالیمی است که او از یهودیان و مسیحیان آن روز اخذ کرده است!

در مرحله بعد، گروه های دینی موجود در محیط نزول قرآن یا مرتبط با آن مطرح شده و مباحثی پیرامون آنها مطرح شده است تا دیدگاه قرآن در مورد تکثرگرایی دینی بهتر درک شود. تقریباً با بررسی گروه های دینی مذکور، بررسی دیدگاه قرآن در موضوع مذکور نیز شروع می شود، بحثی که بیش از آنکه ابتدا دیدگاه نظری قرآن را در این مورد، واکاوی کند، به رفتار های عملی مسلمانان پرداخته و فاقد یک جنبه نظری منسجم است. در قسمت های پایانی مدخل هم بحثی با مضمون الگو و راهنمای قرآنی برای مسلمانان در زمینه تکثرگرایی مطرح و در نهایت نیز از مباحث مطروحه نتیجه گیری شده است.

فصل اول:

کلیات

طرح مساله

بی گمان بحث «تکثر گرایی دینی» یکی از مهمترین مباحث دینی-معرفتی در دوران حاضر است ، گرچه خاستگاه آن الهیات مسیحی بوده ولی دامنه های این بحث به درون مرزهای فکری کشورهای اسلامی نیز کشیده شده،خصوصا آن که مباحث زیادی درمورد بررسی دیدگاه اسلام و قرآن نسبت به «تکثر گرایی» دینی مطرح شده است. پرداختن به این موضوع از آن روی بسیار مهم می نماید که پذیرش یا عدم پذیرش این نظریه محدود به مباحث علمی و صرفا نظری نیست بلکه تاثیرات بسیار گسترده ای نیز در حوزه رفتاری مسلمانان به جای خواهد گذاشت.

مقاله « تکثر گرایی دینی و قرآن» یکی از مدخل های دایره المعارف قرآن لیدن در همین حوزه توسط خانم ها «کلر وایلد» و «جین مک اولیف» - سر ویراستار دایره المعارف- به

رشته تحریر در آمده است. نویسندگان این مدخل -همانگونه که از عنوان آن نیز بر می آید- موضوع «تکثر گرایی دینی» را از منظر قرآن کریم بررسی کرده و برخی دستورات قرآن و رفتارهای اجتماعی مسلمانان در این زمینه را به نقد کشیده اند.

با توجه به این که امروزه موضوع تکثرگرایی دینی یکی از مباحث مهم و بحث بر انگیز حوزه دین می باشد؛ بررسی این موضوع در قرآن کریم به ویژه ترجمه و نقد آثار نگاشته شده در باب قرآن و پلورالیزم دینی از سوی مستشرقان می تواند در تبیین بهتر موضوع و همچنین شناخت دیدگاه های آنان و پاسخگویی به شبهات مطرح شده مفید واقع شود. بنابراین این پژوهش در صدد پاسخگویی به سوالات ذیل می باشد:

۱- نویسندگان این مدخل چه دیدگاهی نسبت به پلورالیزم دینی از دیدگاه قرآن داشته

اند؟

۲- چه ایرادات و اشکالاتی در بررسی بحث مذکور در این مدخل وجود دارد؟

پیشینه بحث:

۱. پلورالیزم دینی:

در مورد تاریخچه پیدایش بحث پلورالیزم دینی - به معنای شایع و امروزی آن در کشورهای غربی - به طور کلی دو دیدگاه وجود دارد:

۱-۱. دیدگاه کسانی که ریشه شرقی برای آن قائلند.

طرفداران این دیدگاه شواهد زیر را برای اثبات مدعای خویش مطرح نموده اند:

۱-۱-۱. یوحنا دمشقی:

وی از اطرافیان مامون بوده و حتی رساله ای نیز در این باب نگاشته است.^۱

۱-۱-۲. اخوان الصفا:

در رسائل خود عباراتی آورده که حکایت از اعتقاد به تکثر گرایی دینی دارد: «بدان، در هر دینی، حق موجود است و حق بر هر زبانی جاری می شود... اگر احتمال می دهی دینی بهتر از آنچه که برگزیده ای هست، بسنده مکن، بهتر از آن را طلب کن. هرگاه بر چنین آیینی دست یافتی، بر آیین پست اصرار موز، بر تو لازم است که آیین دوم را که افضل است برگزینی و به آن دل بندی»^۲.

^۱ - جعفر سبحانی، پلورالیزم دینی، رواق اندیشه، شماره ۸، خرداد و تیر ۱۳۸۱، ص ۸.

^۲ - همان، صص ۸ و ۹.

وی در ذیل حدیث «ستفترق امتی الی ثلاث و سبعین فرقه»^۳ هر دو عبارت نقل شده «الناجیه منها واحده»^۴ و «الهالکه منها واحده»^۵ را صحیح بر شمرده است.^۶

در مورد شواهد فوق باید گفت: اینکه یوحنا دمشقی رساله ای در این مورد تالیف کرده دلیل محکمی به نظر نمی رسد، زیرا صرف تالیف کتابی در این زمینه اثبات کننده آن نیست که وی طرفدار پلورالیزم دینی بوده است.^۷ عبارت نقل شده از اخوان الصفا نیز دلالتی بر تکثرگرایی دینی - مبتنی بر نسبیت اندیشی - ندارد زیرا این جمله مخاطب را به تحقیق برای دست یافتن به دین افضل فرا می خواند و این با مدعای تکثرگرایی به معنای مذکور که تساوی ادیان است سازگار نیست. استناد به نظر غزالی نیز با توجه به اینکه دو بیان متعارض از او صادر شده، شاهدی کافی و دلیل متقنی به نظر نمی رسد.

۲-۱. دیدگاه کسانی که معتقدند این بحث در غرب نشو و نما یافته آنگاه به کشور های اسلامی راه یافته است: بحث تکثرگرایی دینی از مباحثی است که در قرون اخیر نضج گرفته و در پنجاه سال اخیر ظهور ویژه ای داشته است، گرچه ریشه های معرفت شناختی این بحث - به ویژه نسبیت اندیشی - را می توان در اندیشه های سوفسطائیان پیش از میلاد نیز مشاهده کرد ولی باید اذعان نمود که این موضوع حاصل وقوع رنسانس در کشورهای غربی و ضعیف شدن آموزه های مسیحی - یهودی در بین مردمان مغرب زمین به ویژه در میان اندیشمندان آنان است. پس از آن که سیطره تعالیم کلیسا - که خود را حق کامل و مطلق معرفی می کرد - در مغرب زمین به عللی^۸ رو به افول نهاد راه برای تشکیک در آموزه های دینی و نسبیت اندیشی هموار شد و برخی اندیشمندان غربی راه وصول به حقیقت را بسته دانسته و بر نسبی بودن شناخت و معرفت پای فشردند. از سوی دیگر بخاطر آشنایی مسیحیان با پیروان ادیان دیگر و اینکه می دیدند افکار صحیح و افراد صالح و درستکار در میان پیروان سایر ادیان نیز یافت می شود به تدریج این سوال پیش آمد که آیا به راستی فقط مسیحیت بر حق بوده و سایر ادیان مسیر گمراهی را نشان داده و گروندگان به آنها هیچ بهره ای از نجات و رستگاری ندارند؟ آیا این تفکر پذیرفتنی است که هرکس غسل تعمید کلیسایی نداشته باشد حتی موسی و ابراهیم (ع) اهل

^۳ - بزودی امت من به هفتاد و سه فرقه تقسیم می شود.

^۴ - یکی از آنها اهل نجات است.

^۵ - یکی از آنها اهل هلاک است.

^۶ - همان ص ۹.

^۷ - همان ص ۸.

^۸ - رک: علل گرایش به مادگرایی اثر استاد شهید مرتضی مطهری.

بهشت نیستند؟^۹ علاوه بر موارد فوق در گیری و جنگ های شدید فرقه ای و دینی-مذهبی اعم از جنگ های صلیبی بین مسیحیان و مسلمانان و جنگ و کشمکش بین پیروان مذاهب مسیحی، برخی متفکران مسیحی را به فکر پیدا کردن راه حلی برای پایان دادن به این منازعات انداخت. پیرو چنین مشکلی و در مسیر پاسخگویی به این گونه سوالات، تفکری در میان برخی کشیشان و اندیشمندان مسیحی پیدا شد که پیروان دیگر ادیان نیز می توانند بهره ای از حقیقت داشته و به رستگاری برسند. «کارل رانر»^{۱۰} (۱۹۰۴-۱۹۸۴) یکی از متکلمان کاتولیک در قرن بیستم اظهار کرد که باید گروهی از مردم و ادیان غیر مسیحی را نیز مسیحی به شمار آورد.^{۱۱} این نظر جدید در صدد بیان آن بود که دیگران نیز در رسیدن به حقیقت و رستگاری مادامی که خلاف تعالیم مسیح -علیه السلام- عمل نمایند شریک هستند. «هانس کونگ»^{۱۲} (متولد ۱۹۲۸م) نیز تحت تاثیر افکار «رانر»، بر همین اعتقاد بوده است. سپس «ویلفرد کنتول اسمیت»^{۱۳} (۲۰۰۰-۱۹۱۶) قدم های جدیدتری برداشت که با مساعی «جان هیک»^{۱۴} (متولد ۱۹۲۲م) متکلم معروف پروتستان به اوج خود رسید، وی راه حل «رانر» و همفکرانش را ناکافی دانسته و ابراز داشت غیر مسیحیان نیز می توانند از طریق دین خودشان به نجات و رستگاری دست یابند وی می گوید: «در میان اندیشمندان مسیحی گرایش فراگیری دیده می شود که «شناخت حقیقت» را از «تحصیل نجات» جدا می کند و بر این باور است که برخی یا همه افرادی که در این زندگی موفق به شناخت حقیقت (مسیحیت) نمی شوند ممکن است به یمن فیض الهی در زمره «مسیحیان بی نام» در آیند یا رستگاری مسیحی را در این جهان، یا جهان پس از مرگ تحصیل کنند. پرسش این است که آیا در این فرض هم نوعی حق انحصار در خصوص دین خود شخص به مثابه تنها مجرای نجات وجود ندارد؟ با وجود این، تفاسیر دیگری راجع به دین هست که این فرض را مسلم نمی گیرد که فقط یک دین می تواند حامل حقیقت و تنها محمل رستگاری باشد. اینها به طور کلی به تفاسیر کثرت گرایانه موصوف اند.»^{۱۵} وی از یک سو نظام معرفت شناختی خود را بر اساس نظام معرفتی کانت- که مبتنی بر نسبیت در فهم، شکاکیت و سد باب معرفت در مقولات فرا طبیعی است- استوار ساخته و

^۹ - گفت و گو با دکتر محمد لگنهاوزن، مفهوم نبوت را خراب نکنیم، کتاب نقد، شماره ۴ (چاپ دوم)، پائیز ۱۳۷۶، ص ۱۵

^{۱۰} - Karl Rahner

^{۱۱} - دکلن مارمین و مری ای. هاینس، نشست کمبریج برای کارل رانر، چاپ اول (انگلستان، انتشارات دانشگاه کمبریج، ۲۰۰۵م)، ص ۲۳۸.

^{۱۲} - Hans Kung

^{۱۳} - Wilfred Cantwell Smith

^{۱۴} - John Hick

^{۱۵} - جان هیک، نظریه های کثرت گرایی دینی (ترجمه مسعود فریامنش)، اخبار ادیان، شماره ۷، اردیبهشت ۱۳۸۳، ص ۸۸

همان را در تبیین مسئله به کار گرفته است: «تمایز میان حق فی نفسه (امر الوهی، امرغایی) و حق آن گونه که به انحاء مختلف توسط انسان ها تصویر و تجربه شده، به موثرترین وجه توسط امانوئل کانت در فلسفه مطرح و با تحقیق و فعالیت در حوزه های روانشناسی معرفتی، جامعه شناسی معرفت و همچنین فیزیک کوانتوم تبیین شده است. بدیهی است که ما عالم طبیعت را آن گونه که هست ادراک نمی کنیم، بلکه درک ما از آن متناسب با ابزارهای حسی و قابلیت های عقلی خاص ماست. کانت کوشید تا مفاهیمی را که ما برحسب آنها به تجربه خود نظم و معنا می دهیم بشناسد. ما می توانیم همین شیوه را در مورد تجربه دینی به کار بریم. فرضیه کثرت گرایانه این است که حق فی نفسه همه وقت بر ما آشکار می شود و بر ما تاثیر می گذارد و وقتی این تاثیر به ساحت آگاهی برسد مشکلی را می پذیرد که ما از آن به تجربه دینی تعبیر می کنیم. اما چنین تجربه ای بسته به مجموعه مفاهیم دینی که در قالب آن تفسیر و تعبیر می شود متنوع است... از این رهگذر انسان ها به طور خاص نسبت به یهوه که بنی اسرائیل را برگزید و گرامی داشت، از ویشنو و شیوا که در بطن سنت های هندوی پستش می شوند، از تثلیث مقدس ایمان مسیحی و یا از خدایی که فرشته او کلمات قرآن را بر محمد نبی [ص] وحی می کرد، آگاه می شوند.^{۱۶}» از سوی دیگر وی خود، ضمن تقسیم زندگی اش به دو دوره، آشنایی با پیروان سایر ادیان و مکاتب مانند مسلمانان، سیک ها، هندوها و یهودیان در دوره دوم زندگی خویش را عامل گرایش به تکثرگرایی می داند.^{۱۷} مضافاً اینکه وی در مورد جنگ های و درگیری های به وقوع پیوسته در طول تاریخ می گوید: «موضوع رابطه بین ادیان، به غایت مهم است، حتی اهمیت آن امروز بیش از گذشته است. برای قرن ها، تقریباً هر جنگی بین ملت ها، پای دین به میان کشیده شده است؛ البته نه به صورت علت ابتدایی، بلکه به صورت عامل تشدید کننده و اعتبار بخشنده...^{۱۸}».

بدین ترتیب «تکثرگرایی دینی» در دامن مشکلاتی که غرب مسیحی با آن دست به گریبان بود متولد شده و رشد و نمو یافت. دکتر لگنهاوزن می گوید: «پلورالیزم یک طرز تلقی در تئولوژی مسیحی است و اگر کلام مسیحی و اختلاف فرقه ها ی مسیحیت را ندانیم نمی توانیم پلورالیزم را درست بفهمیم.^{۱۹}»

^{۱۶} - همان، صص ۸۸ و ۸۹.

^{۱۷} - مصاحبه با جان هیک، اخبار ادیان، شماره ۱۲، اسفند و فروردین ۱۳۸۴، ص ۴۲.

^{۱۸} - جان هیک، پلورالیزم دینی و اسلام (ترجمه محمد محمدرضایی)، قبسات، شماره ۳۷، پاییز ۱۳۸۴، ص ۴۰.

^{۱۹} - گفت و گو با دکتر محمد لگنهاوزن (مفهوم نبوت را خراب نکنیم) کتاب نقد، شماره ۴ (چاپ دوم)، پائیز ۱۳۷۶، ص ۱۴.

۲. پلورالیزم دینی و قرآن:

بحث از پلورالیزم دینی و قرآن به طور جدی از زمانی شروع شد که برخی اندیشمندان مسلمان ضمن پذیرش نظریه «تکثرگرایی دینی»- به معنای معاصر و جان هیکی آن- در صدد برآمدند مستندات قرآنی برای آن یافته و نظریه مذکور را از دیدگاه قرآن موجه و مبرهن نشان دهند، در مقابل نیز مخالفان کوشیدند، با استفاده از آیات قرآن، این نظریه را رد نمایند. در این زمینه کمتر اثر مستقلی پا به عرضه ظهور گذاشته است، گذشته از برخی پایان نامه ها در این موضوع و برخی کتب مانند: «قرآن و پلورالیزم» اثر محمد حسن قدردان قراملکی، «پلورالیزم دینی از منظر قرآن کریم» نوشته علی اسلامی، موافقان و مخالفان این نظریه بیشتر در کنار سایر مباحث خود در تایید یا رد نظریه مذکور با استفاده از آیات قرآن به بحث پرداخته اند، به عنوان نمونه کسانی مانند: محمد آرکون، نصر ابو حامد زید، دکتر عبدالکریم سروش و دکتر مجتهد شبستری به عنوان طرفداران نظریه به آیات قرآن استناد کرده و کسانی چون آیت الله جوادی آملی، آیت الله مصباح یزدی، آیت الله سبحانی و علی ربانی گلپایگانی به عنوان مخالف در آثار خویش به آیات قرآن کریم تمسک جسته اند.

اهمیت و ضرورت بحث

نقد و بررسی آراء و اندیشه های مستشرقین در مورد اسلام و به ویژه قرآن کریم هم از جهت آشنایی با دیدگاه های آنان و هم پاسخگویی به شبهاتی که مطرح می نمایند بسیار بایسته می نماید.

بحث «پلورالیزم دینی» یکی از مباحث مطرح و زنده دنیا بوده و محل چالش های فراوانی در داخل و خارج ایران می باشد. بدیهی است در رویارویی با این موضوع نوظهور و بررسی آن از دیدگاه اسلام، اولین منبعی که مورد مراجعه قرار می گیرد قرآن کریم است. از آنجا که مهمترین منبع اسلام قرآن می باشد و تفاسیر و برداشت های گوناگون از آن می تواند تاثیر بسزایی در فهم اسلام و همچنین رفتار عملی مسلمانان در حوزه های مختلف اعم از فردی، اجتماعی، سیاسی و ... داشته باشد، پرداختن به این بحث از دو جهت بسیار حائز اهمیت است:

۱- بحث تکثرگرایی دینی به ویژه از دیدگاه قرآن یکی از مباحث جدید و مبتلا به در مجامع علمی کشور بوده و از سوی دیگر یکی از موضوعاتی است که نوع نگاه به آن تاثیر بسزایی در تفکر و زندگی عملی مسلمانان خواهد داشت.

۲- لزوم نقد و بررسی دیدگاه های مستشرقان در مورد قرآن کریم و اسلام. بسیاری از تعالیم قرآن کریم از سوی نویسندگان غیر مسلمان مورد بحث و نقد واقع شده است، بررسی علمی و دقیق این دیدگاه ها، علاوه بر پاسخگویی به شبهات وارده می تواند حاوی دستاورد های علمی مفیدی باشد.

فایده بحث:

انجام این تحقیق و پایان نامه دارای فواید زیر است:

- ۱- بررسی و نقد مطالبی که خارج از حوزه اسلام در مورد قرآن نگاشته شده است و شناخت دیدگاه های خاورشناسان در بهره گیری از قرآن در تبیین مکاتب فکری و فلسفی و اجتماعی.
- ۲- روشن شدن دیدگاه قرآن کریم در مورد موضوع پلورالیزم دینی.
- ۳- پاسخگویی به برخی شبهات مطرح شده در مورد قرآن کریم.

اهداف:

مهم ترین هدف این پژوهش نقد و بررسی مقاله «تکثرگرایی دینی و قرآن» می باشد، تا به این وسیله صحت و سقم نظرات ابراز شده نسبت به قرآن مشخص شده و دیدگاه قرآن نسبت به تکثرگرایی آشکارتر شود.

روش کار و تحقیق:

- ۱) ترجمه: در ترجمه مدخل «تکثرگرایی دینی و قرآن» ابتدا معانی دقیق واژگان - به ویژه واژگان پیچیده و اصطلاحات خاص - بررسی شده، آنگاه کوشش شده است معانی استعمال شده آنها در عبارات و متن به روشنی فهم و بیان شود. سعی ما بر آن بوده است که ضمن امانتداری در رساندن مفهوم مورد نظر نویسندگان مدخل، ترجمه روان و روشنی از مطالب ارائه دهیم. در برخی موارد نیز برای اینکه ترجمه از پیچیدگی و ابهام به دور باشد، کلماتی ۱ در داخل قلاب [] اضافه نموده ایم.
- ۲) پس از اتمام ترجمه، قسمت های مختلف مدخل بررسی و مطالب برای نقد و بررسی طبقه بندی شده است. سپس در مرحله فیش برداری سعی شده است، مطالب جامعی در مورد موضوعات مطرح شده گردآوری شود. در فیش

برداری سعی بر آن بوده که در حد امکان به منابع اصلی و دست اول، اعم از فارسی، عربی و انگلیسی مراجعه شود.

۳) روش تحقیقی که در پیش گرفته ایم، به مقتضای موضوع روش کتابخانه ای بوده است. علاوه بر این که کتب و مقالات مرتبط مورد استفاده بوده برخی مصاحبه های مفید از شخصیت های علمی برجسته چون «جان هیک» و «محمد لگنهاوزن» محل مراجعه بوده است، شایان ذکر است که از برخی نرم افزارها و کتب الکترونیکی نیز در این پژوهش سود جسته ایم.

۴) از آنجا که نوع تحقیق، «متن محور» بوده و نه «مسئله محور»، طرح فرضیه را امری غیر لازم دیده و به طرح برخی سوالات مرتبط با پژوهش متن محور اکتفا نمودیم.

۵) موضوع اصلی این مدخل بررسی «تکثرگرایی» از دیدگاه قرآن بوده، ولی با این حال احساس می شود نویسندگان وارد برخی موضوعات حاشیه ای شده اند که ربط چندانی به موضوع نداشته و مهمتر آنکه در خلال این مباحث حاشیه ای - خواسته یا ناخواسته - شبهاتی را متوجه اسلام و قرآن و یا شخص پیامبر اکرم - صلی الله علیه و آله - نموده اند. کوشیده ایم ضمن نقد اصل موضوع به این شبهات نیز، در حدی که چارچوب بحث اجازه داده، بپردازیم و پاسخهایی درخور برای آنها مهیا کنیم.

۶) مسلماً مراجعه به منابع اصلی و مهم در هر پژوهشی بسیار مهم است، لیکن مهم ترین محدودیت و مانعی که بر سر راه این تحقیق وجود داشت، دردسترس نبودن منابع انگلیسی زبان - به قدر کفایت - بود، گرچه ترجمه برخی از آثار خارجی در دسترس بود.

تعاریف

پلورالیزم مرکب از دو واژه «plural» و «ism» است. واژه «plural» به معنای «بیش از یکی یا دوتا» یا «شامل بیش از یکی» و به عبارت دیگر به معنای «جمع» آمده است. این کلمه ریشه ای انگلیسی - فرانسوی داشته و در اصل از کلمه لاتین «pluralis» به معنای «بیشتر» اخذ شده است.^{۲۰} «ism» نیز پسوندی است به معنای «باور مشخص» ، «مکتب»، «نظریه» و «فرضیه»^{۲۱}. اولین معنایی که برای کلمه «پلورالیزم» ذکر شده «تصدی

^{۲۰} - Merriam-Webster Collegiate Dictionary، ذیل ماده «plural».

^{۲۱} - همان، ذیل ماده «ism».